

УДК [82-92.09:1](4)::323.285(73)

9/11 ТА ЄВРОПА: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

Олександр Чертенко

*Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
вул. Грушевського 4, Київ, 01001, Україна;
e-mail: maenner@list.ru*

Розглянуто нарративну та культурно-ідеологічну специфіку тематизації подій 11 вересня 2001 р. у європейській філософії публіцистики. Показано механізми інструменталізації 9/11, перетвореного на культурно-історичну цезуру, з метою легітимації євроцентричної перспективи.

Ключові слова: катастрофа, цезура, диспозитив, дискурс, інтелектуал, гегемонія.

Приблизно по 7 роках від офіційного відкриття Всесвітнього торгового центру французький філософ, історик і культуролог Мішель де Серто розпочав третю частину своєї праці “Винайдення повсякдення” (1980) емблематичним описом Мангеттена, побаченого зі 110-го поверху гігантської офісної будівлі. Найважливішим підсумком підняття на понад 400-метрову висоту для де Серто стає радикальна зміна кути бачення міста, яка дарує спостерігачеві надзвичайно інтенсивну “насолоду *бачити ціле*” і так уподібнює його до Ікара, що залишив долі обмежену людську перспективу [3, с. 186]. Це, утім, не заважає філософові, що опинився всередині “утопії, яку лишень учора зображали на картині”, чинити всупереч “екстазу” – саме тому, що, будвши людиною Модерну, він чудово усвідомлює редукціоністську, властиво, дискримінаційну, антигуманну сутність розпрозорювання реальності, пов’язаного з такою утопією: “Місто-панорама – це “теоретичний” (себто візуальний) симулякр, або, інакше кажучи, картина, досяжна лише шляхом забуття й нерозпізнавання практик. Бог-спостерігач, творений цією фікцією... знає самі трупи...” [3, с. 187]. Протиотрутою проти тоталізації Модерну де Серто вважає спуск спостерігача до “пішоходців”, які щезають із виднокола у процесі паноптичного панорамування мегаполіса, “заснованого утопічним та урбаністичним дискурсами”, і які, тим не менш, є справжніми авторами “міського *тексту*” [3, с. 189, 187].

Через порівняно нетривалий час потреба в подоланні тоталізуючої вертикальності башт ВТЦ стає реальністю – на відміну від когнітивного проекту французького мислителя, далекою від імперативу гуманізації. Саме фізичне зникнення архітектурного комплексу Мінору Ямасакі, що сталося 11 вересня 2001 р., щонайвідчутніше унаочнює (принаймні, на думку значної частини тодішніх спостерігачів та аналітиків) його символічну іпостась – іпостась емблеми пізнього Модерну або, в соціополітичній площині, глобального капіталізму. І саме вона, ця символічна іпостась, як відзначає переважна

більшість коментаторів – політиків та інтелектуалів (поміж останніх – зазвичай ті, хто мешкає у Старому Світі), стала правдивою мішенню для захоплених терористами “бо-їнгів”. Либонь, найбільш провокаційне визначення символічного вектора катастрофи 11 вересня запропонував у есеї “Реквієм за баштами-близнюками” Жан Бодріяр. Узявши за вихідний пункт тривіалізовану тезу про замах на іконічний знак, французький філософ доходить парадоксального висновку: “Власне кажучи, саме символічне руйнування призвело до руйнування фізичного, а не навпаки” [6, р. 44].

Разом з інтерпретацією ВТЦ як символічного конструкту до посткатастрофічного нарративного узусу входить іще одна мисленнева фігура, імпліцитно наявна в тексті де Серто, – уявлення про те, що потребу в нейтралізації башт-близнюків (і – парадигми глобального капіталізму) вони самі (і – система) породжують ізсередини себе. У координатах соціокультурної ситуації після 9/11 ця фігура мислення зазвичай проектується на реальність тероризму, що витлумачується як явище, яке тією чи тією мірою є продуктом самої системи пізнього капіталізму. До мислителів (знову-таки переважно європейських), що надають цій тенденції щонайрадикальнішого звучання, належить той-таки Жан Бодріяр. В есеї “Гіпотези про тероризм”, визначаючи тероризм як практику послідовної ескалації актуальних тенденцій “до точки пароксизму”, він розглядає загальну невпевненість, що набула поширення унаслідок 9/11, як екстрему капіталістичного “принципу невпевненості”, а *ground zero*, епіцентр катастрофи, трактує як дзеркало, піднесене до фізіономії сучасної західної цивілізації: “Отже, на нульовій відмітці, посеред кавалків глобальної влади, ми знаходимо лишень власне обличчя” [6, р. 58–59]. Отже, Бодріяр, по суті, перетворює непередбачуваний інцидент на історично закономірний поворотний пункт у розвитку глобального капіталізму: “Захід, що опинився на місці Бога... поиняв суїцидальний потяг, і він оголосив війну самому собі” [6, р. 45–46].

Здійснюване Бодріяром у контексті дискурсу про катастрофу 11 вересня заго-стрення двох головних засновків, які розробляв щодо ВТЦ де Серто, проте, зайвий раз підтверджує діагноз Вольфганга Вельша, який іще в 1990-ті, визначив спосіб мислення свого французького колеги як “певною мірою старомодний” [1, с. 125] (читай: консервативний). На відміну від автора “Винайдення повсякдення”, Бодріяр, вочевидь, не шукає альтернативи символічним дзеркалам, у яких відбивається мегаломанія західного суб’єкта, а, навпаки, всіляко акцентує безвихідність “дзеркального” ландшафту. У підсумку, зовні різко критикуючи капіталістичну систему, що породжує самі символи-симулякри (пункт перший) та незмінно обертається у колі іманентних ексцесів (пункт другий), Бодріяр, проте, лише розвиває та нюансує *консервативну риторику історико-культурної цезури*, що визначала зміст більшості офіційних реакцій на події 9/11 – зокрема й передусім у США. Одним із найяскравіших зразків такої риторики є звернення президента США Джорджа В. Буша до нації в Атланті 8 листопада 2001 р. У ньому посадовець формулює надзвичайно схожу на Бодріярову версію цезури 9/11: “У ту мить, коли другий літак зіткнувся з будівлею... багато хто з нас відчув, що ми ніколи не житимемо як колись. Тоді ми ще не були певні, що Америка тільки стане сильнішою, що вона відновить свою гордість і свій патріотизм...” [7, р. 61]. Між обома інтерпретаціями, ясна річ, є й суттєві відмінності. Тим не менше, важко не зауважи-

ти характерну для обох концепцій парадоксальну амальгаму із прикликань розриву, травми, рани, “абсолютної події” [6, р. 37], що безпосередньо випливають із визнання символічної природи замаху, – і “дискурсивної континуальності” [13, S. 35], що передбачає незмінність статус кво і звідси черпає впевненість у майбутній реставрації “нормальності”, а отже, обходиться без радикальної зміни схем мислення та прийняття “позиції оповіді [про себе] у третій [особі]” [9, р. 8], яку американка Джудіт Батлер по праву вважає єдиною можливим способом подолання травми.

Несподівану, принаймні, на перший погляд, риторичну зустріч європейського інтелектуала-“гіпермодерніста” [1, с. 123] і одного з найодіозніших американських президентів годі редукувати до ситуативного альянсу представників двох материків, двох сфер діяльності. І Бодріяр, і Буш радше репрезентують певні соціокультурні наративи, аніж їх творять. Утім, якщо локалізувати дискурс, трансльований вустами американського президента, у правому сегменті політичного поля загалом досить легко, то позиціонування дискурсу, репрезентантом якого виступає Бодріяр, потребує дещо більшої кількості аналітичних операцій.

Показовим у цьому сенсі видається, по-перше, зіставлення міркувань французького філософа про символічне підґрунтя 9/11 та аналогічних рефлексій його американських колег. Наприклад, у рамках спецвипуску американського щоквартальника “Трей Рум”, присвяченого подіям 11 вересня, одночасно із визнанням символічного підтексту терористичної атаки переважає вельми критичне ставлення до переоцінки його сили. Мабуть, найчіткіше цю проблему артикулює Андреас Гюссен, який у цьому пункті явно полемізує саме з Бодріяром (але також – непрямо – із Полем Вірілію чи Славоєм Жижекком): “Жодна офісна башта, і навіть дві офісні башти ніколи не зможуть повноцінно репрезентувати природу глобального капіталу, а їхня руйнація не означає руйнації капіталізму. Це – інфантильний символізм...” [12, р. 10]. Основу такого “інфантильного символізму”, на думку Гюссена, становить дистанційована, замкнена на собі – *євроцентрична* – перспектива, репрезентанти якої, на відміну від де Серто, не бажають спускатися на рівень “практик повсякдення” і тому не бачать, що “куди важливішою була інакша символічність” [12, р. 10].

Не менш показово – і це по-друге – експліковане в есеї Бодріяра (і типове для реакцій інтелектуалів-європейців, що стоять на його позиціях) *іманентне* бачення цезури як “автореференційного” (Сандра Поппе) розриву нормальності, який породжується цією нормальністю і на неї ж поширює свій вплив, – на відміну від версії Джорджа Буша, згідно з якою катастрофа стала наслідком зовнішнього втручання “злочинців”, що поважилися на американську “свободу” [див.: 8, р. 611], а отже, може бути компенсована через експорт війни й елімінації агресорів. Тим же Бодріяр і компанія долучаються до набагато строкатішого й ідеологічно невизначенішого поля історичної та метаісторичної рефлексії, характерного знову-таки для європейського культурного простору. В контексті теми нашого дослідження найбільшу вагу, на нашу думку, мають два аспекти зазначеного поля. По-перше, структурування гетерогенного історичного процесу з допомогою низки іманентних “цезур”, безперечно, є епіфеноменом того, що Славої Жижек іменує “жагою реальності” (*passion for the real*), продиктованою нормативним для зрілого й пізнього капіталізму “браком Події (*Event*)” [14, р. 5, 7]. Від-

повідно, конструювання цезури з сирового матеріалу “жаги” передбачає використання “Події” як екрана, на який проєктуються групові (національні й загальноєвропейські) фантазми і страхи. По-друге, як пише Томас Анц із посиланням на Нікласа Лумана, “кожна історична цезура... у принципі “перебільшена”, оскільки вона являє собою “конструкцію, котра редукує складність... дійсності”, “автоімплікацію” соціальної системи” [5, S. 36]. Стосовно колективної травми, що, на протилежність традиційно згадуваним травмам 1933–1945, 1968 та 1989 рр., локалізується за межами європейської ойкумени, обидва названі аспекти обертають європейський інтелектуальний нарратив про 9/11 не просто в засіб редукції чужої складності до зрозумілої – бо своєї – простоти “автоімплікації”, а й у медіум інтерпретаційного завоювання геополітичного конкурента, поширення і укріплення власної – *європейської* – культурної гегемонії.

Гегемоніальна претензія, притаманна, хоча й по-різному, і Бушеві, й Бодріюру, а також репрезентованим ними соціокультурним групам, зрештою, й визначає принципову співзвучність оцінок 9/11 значною частиною європейських інтелектуалів, з одного боку, та консервативними політиками США – з іншого. Співзвучність цю можна, за Гансом Ульріхом Гумбрехтом, розглядати як колізію “двох різновидів фундаменталізму... кожен із яких претендує на те, аби стати нормативною дійсністю Заходу” [11, S. 22]. При цьому між обома “фундаменталізмами” є кардинально важлива відмінність, що найяскравіше оприявнюється саме в контексті 11 вересня і стосується сприйняття об’єкта завоювання.

Проголошуючи 20 вересня свою сумнозвісну “war on terrorism”, Буш постулює потребу в групуванні світу довкола гегемона (дослівно: “Кожна нація в кожному регіоні мусить ухвалити рішення. Або ви з нами, або ви з терористами” [8, р. 613]), а також розглядає віртуальне бойовище “у глобальному вимірі” [8, р. 612]. Отже, він імплементує перехідну форму гегемонії, що поєднує в собі риси класичного централістського імперіалізму й того, що Майкл Гардт та Антоніо Негрі йменують “Імперією”, – “децентрованого й детериторіалізованого... апарату управління, котрий поступово включає весь глобальний простір у свої відкриті й постійно розширювані кордони” [4, с. 12].

Навпаки, Бодріяр і компанія апелюють до дещо архаїчної гегемоніальної стратегії, яку було винайдено ще за доби Просвітництва і яку Ларі Вулф докладно розглядає на прикладі ідеї Східної Європи. Як і Східна Європа, Америка для європейських інтелектуалів не була “антиподом цивілізації: її розміщували не в безодні варварства, а радше на шкалі розвитку, яка вимірювала віддаль між цивілізацією і варварством” [2, с. 39]. Відповідно, як і в описаній Вулфом моделі, можна і треба казати про застосування до США після 9/11 подвійної стратегії “вилучення й ототожнення” в рамках “інтелектуального проєкту напіворієнталізації” [2, с. 31, 43], що в цій ситуації використовується як інструмент дещо спізнілого інтерпретаторського реваншу за умов програної політико-економічної, та й культурної гри. До конкретних проявів описаного диспозитиву належить, по-перше, очевидна й цілком зрозуміла з огляду на фактичну відстань ексцесивна тематизація *медій* – і як засобу наближення катастрофи, і як засобу дистанціювання, який заспокоює і водночас дарує спостерігачеві майже де сертіанський “екстаз від читання” (а з ним – і претензію на вищість). Сюди ж, по-друге, маємо віднести і згадану євроцентричну *оптику мислення цезурами*. У її рамках історія, нібито

наявна у просвічених європейців (надто ж у вигляді знакових травм) і нібито відсутня в напівварварів-американців, складає основу для ієрархічного пониження конкурентів і невідривного від цього дискурсивного жесту поплескування по плечу, в якому співчутливе зближення більш досвідченого з менш досвідченим вкупі з інтерпретаційним поглинанням останнього постає лише проміжним етапом на шляху до витіснення цього останнього із заснованої на історизмі сфери європейського культурного домінування. Слід такого жесту бачимо й у Бодріяра – приміром, коли він пише, що “американцям бракувало... рани”, яка дозволила б їм “використовувати нещастя на кшталт кредитної картки” [6, с. 61], – і тим уводить у гру свою уявну європейську вищість. Однак куди інтенсивніше й різнобічніше медії та історія (історичні цезури) – саме в окресленому щойно амбівалентному заломленні – тематизуються в європейських літературах відповідного періоду. Передусім – у літературі німецькій з типовою для неї гіпертрофією історичного (й історіографічного) нарративу, – скажімо, в романах “Брайант Парк” (2002) Ульріха Пельтцера, “Нікчеми” (2006) Катаріні Гакер, “ВТЦ-1” (2011) Фрідріха фон Борріса, окремих пасажах із “Покоління “гольф” II” (2003) Флоріана Ілліеса, нотатках Дурса Грюнбайна з берлінського щоденника 2001 р. чи в новелі Франциски Герстенберг “Печиво з секретом” (2004). Утім, аналіз особливостей такої тематизації вимагає окремої розмови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Вельш Вольфганг*. Наш постмодерний модерн. – К. : Альтерпрес, 2004. – 327 с.
2. *Вулф Ларі*. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К. : Критика, 2009. – 591 с.
3. *Серто Мишель де*. Изобретение повседневности. – Т. 1: Искусство делать. – СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. – 329 с.
4. *Хардт Майкл, Негри Антонио*. Империя. – М. : Праксис, 2004. – 434 с.
5. *Anz Thomas*. Epochenumbruch und Generationenwechsel? Zur Konjunktur von Generationenkonstrukten seit 1989 // Fischer Gerhard, Roberts David (Hrsg.). Schreiben nach der Wende. Ein Jahrzehnt deutscher Literatur 1989–1999. – Tübingen : Stauffenburg, 2001. – S. 31–40.
6. *Baudrillard Jean*. The spirit of terrorism and other essays. – London; New York : Verso, 2002. – 105 p.
8. *Bush George W*. We will prevail. On war, terrorism, and freedom. – New York [et al] : Bloomsbury Academic, 2003. – 288 p.
9. *Bush George W*. Justice will be done. Speech before a joint session of Congress (September 20, 2001) // Atkins Stephen E. (ed.). The 9/11 encyclopedia. – Vol. 2. – 2nd edition. – Santa Barbara; Denver; Oxford : ABC-CLIO, 2011. – P. 609–616.
10. *Butler Judith*. Explanation and exoneration, or What we can hear // Grey Room 07. – 2002. – Special issue: On 9/11. – P. 57–67.
11. *Butler Judith*. Precarious life. The powers of mourning and violence. – London; New York : Verso, 2004. – 168 p.
12. *Gumbrecht Hans Ulrich*. Freunde Amerikas. Ist der Amerikanische Traum in Wirklichkeit eine Erfindung der Europäer? Über einige Missverständnisse in einer schwierigen Beziehung // Literaturen. – 2006. – Heft 7/8 II. – S. 18–22.
13. *Huyssen Andreas*. Twin memories: Afterimages of nine / eleven // Grey Room 07. – 2002. – Special issue: On 9/11. – P. 9–13.
14. *Reinhäkel Heide*. Traumatische Texturen: Der 11. September in der deutschen Gegenwartsliteratur. – Bielefeld : transcript, 2012. – 261 S.

15. *Žižek Slavoj*. Welcome to the desert of the real! Five essays on September 11 and related dates. – London; New York : Verso, 2002. – 154 p.

Стаття надійшла до редколегії 17.10.2013

Прийнята до друку 10.01.2014

9/11 И ЕВРОПА: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Александр Чертенко

*Институт литературы им. Т. Г. Шевченко НАН Украины,
ул. Грушевского 4, Киев, 01001, Украина;
e-mail: maenner@list.ru*

Рассмотрена нарративная и культурно-идеологическая специфика тематизации событий 11 сентября 2001 г. в европейской философии и публицистике. Показаны механизмы инструментализации 9/11, стилизованного под культурно-историческую цезуру, в целях легитимации евроцентричной перспективы.

Ключевые слова: катастрофа, цезура, диспозитив, дискурс, интеллект, гегемония.

9/11 AND EUROPE: PROBLEM DEFINITION

Alexander Chertenko

*Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine,
4 Hrushevskiyi St, Kyiv, 01001, Ukraine;
e-mail: maenner@list.ru*

The paper deals with narrative and ideological specifics of 9/11 in European philosophy and political journalism. The author shows the instrumentalization mechanisms which enable the transformation of 9/11 into a cultural-historical caesura legitimating the eurocentric perspective.

Keywords: catastrophe, caesura, dispositive, discourse, intellectual, hegemony.